

В.І.Авраменко

НАВЧАЛЬНА ТЕРМІНОЛЕКСИКА У ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Кожна природно сформована термінологічна система розвивається відповідно до спадковості. Погляд на українську навчальну термінологію як на підсистему наукової термінології, що постійно еволюціонує і розширює свій функціональний статус, ґрунтується на усвідомленні того, що її розвиток детермінований запитами суспільства і станом європейської наукової думки, від якої Україна не ізольована.

У сучасних умовах термінотворення апріорним є факт, що основи української термінології вже створено, тобто вона реально існує. Інша річ, що нерідко вона існує лише на папері – у словниках, підручниках, нормативних документах. Проте попереду ще багато роботи щодо перегляду існуючих терміносистем відповідно до норм української мови, і робиться спроба перевести на українську мову цілі галузі знань. Та існує реальна небезпека, що здорові в своїй основі тенденції до очищення української літературної мови від невластивих їй елементів переростуть самі себе і перетворяться на систему самототожності.

Явище мовного пуризму характеризує різні літературні мови світу. Зокрема, галузі термінології в періоди їх становлення і є, безперечно, прогресивною у своїй основі тенденцією, оскільки без орієнтації на власні мовні ресурси неможливе створення національних літературних мов. До проблеми вдосконалення навчальної термінології треба підходити з великою обережністю і відповідальністю. Цією, безумовно, важливою й актуальною справою мають займатися фахівці з різних галузей знань, люди з добрим лінгвістичним відчуттям, досконалим знанням багатьох мов, включаючи і так звані мертві мови.

Особливого значення в сучасних умовах набуває прикладний напрям українського термінознавства, пов'язаний з розробкою теоретичних і методологічних засад навчальної термінографії.

Проблема опрацювання сучасної наукової термінології в шкільництві вимагає уважного ставлення до терміноапарату навчальної літератури, турботи про його доступність і зрозумілість із збереженням відповідного наукового рівня. Укладання термінологічних тлумачних словників для шкільних підручників або введення мінімальної добірки термінів наприкінці кожного параграфа чи розділу під рубрикою «Запам'ятайте» є першим кроком на шляху до розв'язання цієї актуальної проблеми. Це сприятиме впорядкуванню наукових знань, зростанню ерудиції учнів, поглибленню їхнього наукового світогляду.

Різноманітні сучасні підручники, посібники, довідники широко використовують іншомовну термінологічну лексику. Знайомлячись із стислими або широкими поясненнями значень термінів, учні навряд чи усвідомлюють, що це різні вияви лексикографічної (словникової) діяльності. Однак словник — це не єдиний вид лексикографічної практики. Використання в навчальній літературі різних видів пояснення незнайомих лексем є результатом плідного, багатовікового розвитку одного з напрямів термінології, а саме притекстової навчальної лексикографії.

Сучасна притекстова лексикографія об'єднує несловникові (текстуальні визначення, описи понять, предметів, явищ) і словникові форми (поурочні міні-словники та словники-додатки). Ці лексикографічні форми виникли і сформувалися давно, але продовжують активно функціонувати і в сучасній навчальній літературі, забезпечуючи процес пізнання й засвоєння наукової термінології, розширюючи знання про навколишній світ. До текстуальних визначень можуть уходити синоніми, варіанти, етимологічні дані. Текстуальні визначення демонструють більш високий ступінь лексикографічного опису термінів. Словники-додатки, незважаючи на невеликий обсяг, охоплюють усю лексику конкретного підручника. Інформація в них теж подається стисло.

Створення словників-мінімумів для студентів вищих навчальних закладів, де матеріал добирається за принципом навчально-методичної доцільності й перевіряється на практиці, є внеском у здійснення комунікативного принципу навчання. Такі словники-мінімуми — один з основних елементів цілої системи поєднаних навчальних посібників, що дають змогу інтенсифікувати навчальний процес.

Раціонально укладений словник-мінімум є не тільки довідниковим посібником, а й своєрідним підручником для навчання мови. На основі таких словників можна створювати посібники, а також навчальні словники інших типів. Існування в сучасній навчальній літературі різних форм пояснення термінів та іншої незнайомої лексики свідчить про спадкоємність традицій вітчизняної лексикографії.

Завдання освітян у професійних напрямах термінологічної роботи останнім часом були предметом зацікавлених обговорень, однак і досі не в усіх вищих навчальних закладах читаються курси «Культура мови» та «Українська галузева термінологія» (з урахуванням майбутнього фаху студентів). Термінотворчості з обраного фаху слід навчитися з перших сходинок до вершин професії.

У процесі формування будь-якої терміносистеми кожної мови спостерігається тісний взаємозв'язок позамовного і внутрішньомовного факторів, які певним чином організують термінотворення, що є закономірним, поступальним розвитком з послідовною зміною періодів. Історія термінотворення — це процес зміни одного періоду формування й становлення терміносистеми на інший, коли простежується тісний зв'язок кожного з

попереднім, що в цілому становить єдиний безперервний рух і розвиток. Творення наукової термінології йде в одному руслі з питаннями освіти, в яких ураховано національні традиції.

У незалежній Україні ведеться велика й копітка робота щодо відродження духовних цінностей народу, насамперед рідної мови. У мові збережені українські традиції, етичні та естетичні ідеали. На сучасному етапі розвитку української термінології загальним стало твердження про наявність двох крайніх тенденцій укладання термінологічних словників: використання термінологічної спадщини 20-х – початку 30-х років минулого століття та відкидання цієї спадщини і використання термінології, яка склалася в повоєнний час, особливо за останні 25 – 30 років.

Українська термінологія опинилася нині у сприятливішій ситуації порівняно з іншими мовами, оскільки є можливість ураховувати досвід інших національних термінологій та уникнути помилок. Виходячи з наведених вище аргументів, ми переконані в тому, що українська термінологія повинна створюватися з урахуванням трьох факторів: досвіду найпоширеніших мов світу; позитивної практики останніх десятиліть термінологічної школи колишнього Радянського Союзу; досвіду українського термінотворення в ХХ ст. у різних регіонах України. В кожному випадку слід обережно й послідовно зіставляти ці три чинники й пропонувати термін, який задовольняв би відомі в науці вимоги, а не особисте уподобання. Це підтверджує й висновок професора Т. Кияка: «Як і політика взагалі, мовна політика є теж мистецтвом компромісів, проте й вона має бути єдиною в державі. Тому фіксування чи реалізація регіональних особливостей були б принаймні несвоєчасними, надто в умовах "паперового" статусу державності української мови» [6, С.123].

Одним із найвагоміших чинників, які об'єднують націю, є літературна мова, хоча багатство цієї мови залежить також від розмаїття народних варіантів, діалектів, говірок. Вони є джерелом поповнення літературної мови. Проте помилково було б з метою «очищення» української мови масово нав'язувати їй носіям штучні новотвори. Патріархальні прагнення, хоч і віддають теплим романтизмом у літературній мові, насамперед у царині професійного спілкування, проте можуть завдати непоправної шкоди на шляху розвитку вітчизняної науки і освіти. Наприклад, такі національні медичні терміни, які пропонував «Російсько-український словник медичних термінів (1994)» — *гон'як* (пульс), *завій* (бинт), *заширик* (ін'єкція), *хробаковиця* (апендицит), не можуть задовольнити широке коло користувачів цих термінів, бо вони вже давно є архаїчними, невдалими новотворами. В термінологічних словниках 1920 р. використання подібних термінів, наприклад, *голоднеча на вітаміни* (авітаміноз), *невразливість*, *нечуйність на хворобу* (імунітет), пояснювалося підготовчим етапом створення окремих національних терміносистем.

Для вироблення та уніфікації сучасної навчальної термінології велике

значення має належне вивчення термінологічної спадщини початку ХХ ст. В цей час за створення термінології бралися люди, які не були фахівцями в своїй галузі, але любили й досконало володіли українською мовою, наприклад, упорядник термінологічних словників О. Курило.

Двадцять років ХХ ст. були часом відродження української культури. Оцінюючи цей період у контексті термінотворення, О. Гончар назвав його українським Ренесансом європейського та світового масштабу, де за найкоротший відтинок часу відбувся значний розквіт нації.

Отже, виникла потреба в досконалії науковій термінології, що забезпечила б функціонування мови в усіх сферах суспільного життя. Значний внесок у цю справу зробили лексикографи Інституту української наукової мови, зусиллями яких на початку 30-х років було видано понад 20 словників з різних галузей знань. ІУНМ існував у структурі Академії наук України з 1921 до 1930 р. і був найбільшим репрезентантом українського термінознавства з кількох причин: тут формувалися концепції творення національної термінології; інститут зосередив навколо себе найвидатніших учених-лінгвістів і представників інших галузей наукового знання; наукові розробки створили базу для розвитку теорії і практики термінотворення в Україні, а погляди і концепції актуальні й сьогодні. Вчені цього наукового закладу виробили критерії, яким повинен відповідати термін, спрямований на зміст поняття: однозначність, точність, легкозрозумілість, стислість, зручність у користуванні, милозвучність. Природно, що творити такі назви найлегше із словникових запасів рідної мови. Тому в підручниках і словниках першої третини ХХ ст. переважали терміни, які виникли внаслідок переосмислення загальноновживаних слів або в результаті словотворення за існуючими в мові зразками. Однак у процесі розбудови термінологічних систем українські термінознавці-практики розуміли, що не для всіх понять можна утворити вдалу назву на народнорозмовній основі. Легкозрозумілість часто вступала в суперечність із однозначністю й точністю. Серед чужомовних термінів першої третини ХХ ст. переважали ті, в основі яких лежали грецькі й латинські слова чи корені. Беручи до уваги всі можливі недоліки, властиві працям того періоду, треба підкреслити, що їх осмислення тепер є необхідним кроком на шляху до розвитку термінології різних галузей знань.

Співіснування, на нашу думку, двох протилежних тенденцій (міжнародної та національної) розвитку української наукової термінології протягом більш тривалого часу поступово призвело б до розумного компромісу, гармонійного поєднання в терміносистемах національних та міжнародних компонентів. Але 7 березня 1930 р. за рішенням Президії ВУАН про реформу мовних установ було ліквідовано ІУНМ та ряд комісій і створено Науково-дослідний інститут мовознавства. Після сфабрикованих справ і процесів більшість із виданих ІУНМ словників було піддано гострій критиці. Їхніх авторів звинувачували в буржуазно-націоналістичній нормалізації

наукових стилів, що виражалося в ліквідації загальноприйнятих спільних рис для української і російської мови в науковій літературі й створенні термінів: *сифон* — *духовик*, *атом* — *неділка*, *поршень* — *толок*, *масштаб* — *мірило*, *конус* — *стіжок* тощо, а також у поширенні вигаданих новотворів: вузькодіалектних та архаїчних слів-термінів замість загальноприйнятих у науковій літературі, наприклад, *прес* — *чав*, *лампа* — *банька*, *гіпотенуза* — *протипрямка*, *піраміда* — *гостриця*, *фільтр* — *цідило*. [4, С. 119-120].

Не можна не погодитися з тим, що пуристичні тенденції мали місце у названих словниках. Та, як зазначала український мовознавець Т. Панько, не можна звинувачувати упорядників за прагнення добрати вдалий національний відповідник до існуючого іноземного терміна. Такі словники, як відомо, мали статус проекту, тобто не стандартизували термін, а пропонували його для широкого обговорення фахівцям, ученим, викладачам. З часом справді можна було б викристалізувати таку назву, що найточніше б відповідала суті поняття.

Відомий український мовознавець Л. Паламарчук позитивно оцінювала термінологічні словники цього періоду. У них, на її думку, «зібрано матеріал», «створено деякі вдалі терміни, які пізніше прищепилися».

Оцінюючи термінологічну спадщину 20-х — початку 30-х років минулого століття, учені Інституту фізико-органічної хімії ім. Л. Литвиненка НАН України в Донецьку В. Мозирський та В. Шендировський пропонують поновити активне вживання цілого ряду забутих термінів: *глинець* (алюміній), *душець* (азот), *солець* (натрій), *ванець* (кальцій). Ряд усталених назв матеріалів пропонується змінити на назви польського та німецького походження: латунь на *мосяж*, бронза на *спиж*, гайка на *мутра*. Такі терміни, як холостий хід, катушка, труба, перпендикуляр, хімія пропонується змінити на відповідні — *яловий хід*, *шпуля*, *рура*, *хемія*.

С. Караванський пропонує впровадити «повноцінні форми слів, що зазнали калічення, дискримінаційного словникування або вилучення з ужитку в 30-х роках»: *прямовисний*, *простовисний* — вертикальний, *авдиторія* — аудиторія, *дійменник* — інфінітив, *метода* — метод, *наросток* — суфікс, *хемія* — хімія, *обіжник* — циркуль та ін.[2, С. 54]

Однак подібні пропозиції викликали критичні зауваження: «Ніхто не заперечує, що, працюючи над унормуванням сучасної української термінології, ми маємо використовувати кращий досвід учених 20-х років, зберегти кращі українські терміни та позбавитися від невластивих українській мові лексем, але це не значить, що наявну й усталену в мові термінологію, яка прижилася в багатьох мовах світу, варто замінювати вузькорегіональними термінами типу: *мірило* — масштаб, *бігун* — полюс, *витворень* — генератор, *притична* — штепсель» [6, С. 13].

У „Вступі до хімічної номенклатури”, навчально-наочному посібнику для викладачів і вчителів хімії та учнів середніх навчальних закладів, рекомендовано «такі невдалі або помилкові терміни, як миш'як, кремній, сурма,

вісмут, марганець, вилучити з української хімічної термінології і вживати замість них міжнародні, латинські за походженням назви Арсен, Сицилій, Стихій, Вісмут, Манган».

Пропозицію до повернення морфологічного оформлення природничої термінології 20-х років (але не абсолютне твердження) зустрічаємо в статті Т. Кияка «Проблеми української термінографії. Старі уроки в нових умовах»: «доречно, думаємо, в майбутньому повернутися до уточнення родового закінчення цілої низки інтернаціоналізмів: *аналіза, сентеза, діагоналя, вертикаля, еліпса*. Мабуть, має право на життя форма присвійності на зразок *Птоломеїв уклад* до системи Птолемея, *Ньютонів закон* до закон Ньютона». Та, пам'ятаючи принцип «не нашкодити», особливо коли йдеться про ретроспекцію навчальної термінолексики, ми вважаємо, що не потрібно зводити «термінологічну вавилонську вежу», вводячи до підручників терміни на зразок *хемія, підсоння* (клімат), *наросток* (суфікс), *пень* (основа) тощо. Це підтверджує і висновок професора Інституту української мови НАН України Б. Ажнюка: «не можна увійти в одну й ту ж саму ріку, повернувшись до «золотої доби» української мови 20-х — 30-х років ХХ століття», особливо коли йдеться про ретроспекцію навчальної термінолексики. [6, С.38]

Протягом останнього десятиліття різні видавництва України (приватні й державні) видали велику кількість переважно перекладних галузевих словників. У деяких з них, наприклад, «Словник науково-технічної термінології», «зроблено спробу відійти від узвичаєної в 30-х — 80-х роках зрусифікованої наукової термінології, вилучено мовні покручі та повернено багато суто українських репресованих термінів, наприклад, замість алгебраїчний використано *алгебричний*». [5, С.2]

Для сучасного розвитку навчальної термінолексики актуальною та корисною є термінологічна концепція видатного українського просвітителя І. Огієнка. Виваженість його суджень залишається незаперечною: „З бігом часу можна міняти тільки другорядні невдалі шкільні терміни, завжди пам'ятаючи, що для розвитку культури й національної свідомості народу стократ корисніше мати одну, хоч і недосконалу, але соборну термінологію, аніж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші” [1, С. 35-36].

Література

1. Вступ до хімічної номенклатури. Київ, 1997р., 55с.
2. Караванський С. Секрети української мови. К.: 1994р., 210с.
3. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів, 1936 р., 115с.
4. Резолюція комісії НКО народного комісаріату освіти для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології \ Мовознавство – К.: 1934р., 199-120 с.
5. Словник науково-технічної термінології. Київ, 1998р., 510с.
6. Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. Вип. II – К.: 1997р., 324с.